

تحلیل منطق ابن زره

شرح منطق اشارات ابن سینا
نهیج‌های سوم تا ششم

دکتر مهدی عظیمی
استادیار دانشگاه تهران

مجمع علی حکمت اسلامی

فهرست مطالب

۱۷ سخن ناشر

۱۹ مقدمه

نهج سوم: تحلیل صوری گزاره

۲۷ فصل یکم: تعریف گزاره و اصناف آن

۲۹ (۹۱) دشواره دور در تعریف خبر: گزارش و گشایش

۲۹ (۱-۹۱) شرح رازی

۳۰ (۲-۹۱) شرح طوسی

۳۱ (۳-۹۱) یادداشت توضیحی

۳۳ (۴-۹۱) یادداشت تطبیقی

۳۴ (۵-۹۱) یادداشت تاریخی

۳۴ (۶-۹۱) یادداشت تکمیلی

۳۵ (۹۲) تعریض به خبر و خبر به عرض

۳۶ (۱-۹۲) شرح طوسی

۳۶ (۲-۹۲) یادداشت تکمیلی

- ۹۳) اصناف ترکیب خبری ۳۷
- ۹۳-۱) شرح طوسی ۳۷
- ۹۳-۲) یادداشت تکمیلی ۴۰
- ۹۳-۳) یادداشت تاریخی ۴۱
- ۹۳-۴) یادداشت انتقادی ۴۲

فصل دوم: کیفیت گزاره ۴۷

- ۹۴) سلب و ایجاب در حملی ۴۸
- ۹۴-۱) یادداشت توضیحی-انتقادی ۴۹
- ۹۵) سلب و ایجاب در شرطی متصل ۵۰
- ۹۵-۱) یادداشت تکمیلی ۵۱
- ۹۶) سلب و ایجاب در شرطی منفصل ۵۳
- ۹۶-۱) یادداشت انتقادی-تاریخی ۵۴

فصل سوم: کمیت گزاره حملی ۵۷

- ۹۷) اصناف گزاره حملی: مخصوص، مهمل، محصور ۵۹
- ۹۷-۱) یادداشت انتقادی ۶۰
- ۹۸) محصورات چهارگانه حملی ۶۰
- ۹۸-۱) یادداشت انتقادی ۶۲
- ۹۸-۲) یادداشت تکمیلی ۶۳
- ۹۹) معانی «ال» و اشاره به گزاره طبیعی (طبیعیه) ۶۳
- ۹۹-۱) یادداشت انتقادی ۶۴
- ۹۹-۲) یادداشت تاریخی ۶۵

فصل چهارم: ارزش گزاره مهمل ۶۷

- ۱۰۰) مهمل در قوه جزئی است ۶۸
- ۱۰۰-۱) یادداشت انتقادی ۶۹

فصل پنجم: کمیت گزاره شرطی ۷۳

۷۴ ۱۰۱ محصورات چهارگانه شرطی

۷۵ ۱-۱۰۱ محصورات چهارگانه در متصل لزومی

۷۹ ۲-۱۰۱ محصورات چهارگانه در متصل اتفاقی

۸۱ ۱-۲-۱۰۱ یادداشت تکمیلی - انتقادی

۸۳ ۳-۱۰۱ محصورات چهارگانه در شرطی منفصل

۸۵ فصل ششم: شرطی‌ها از حملی‌ها ساخته شده‌اند

۸۶ ۱۰۲ اجزای نهایی گزاره‌های شرطی

۸۶ ۱-۱۰۲ یادداشت تطبیقی-انتقادی

۸۷ ۱۰۳ چرا مرکب‌های تقییدی در قوه مفردند

۸۹ فصل هفتم: گزاره معدول و محصل

۹۱ ۱۰۴ محمول معدول و معدوله المحمول

۹۳ ۱۰۵ رابطه: جزء سوم گزاره حملی، یا نهفته در محمول؟

۹۸ ۱-۱۰۵ یادداشت تکمیلی

۹۹ ۲-۱۰۵ یادداشت تطبیقی

۱۰۱ ۳-۱۰۵ یادداشت انتقادی

۱۰۲ ۱۰۶ سلب ربط و ربط سلب

۱۰۳ ۱۰۷ موضوع معدول و معدوله الموضوع

۱۰۳ ۱-۱۰۷ یادداشت تکمیلی

۱۰۴ ۱۰۸ حله معدول: عدم ملکه یا عدم مطلق؟

۱۰۵ ۱۰۹ وجه تمایز موجب معدول از سالب محصل در لفظ و معنا

۱۰۷ ۱-۱۰۹ یادداشت تکمیلی

۱۱۳ فصل هشتم: اصناف گزاره شرطی

۱۱۵ ۱۱۰ ترکیب‌های ممکن در گزاره‌های شرطی

۱۱۷ ۱-۱۱۰ یادداشت تکمیلی

۱۱۸ ۱۱۱ بررسی مثال‌های ابن سینا

۱۲۰ ۱-۱۱۱ یادداشت تطبیقی

- ۱۲۲ یادداشت توضیحی-تکمیلی (۲-۱۱۱)
- ۱۲۳ منفصل حقیقی (۱۱۲)
- ۱۲۵ منفصل مانعة الجمع و منفصل مانعة الخلو (۱۱۳)
- ۱۳۰ یادداشت انتقادی (۱-۱۱۳)
- ۱۳۱ یادداشت تکمیلی (۲-۱۱۳)
- ۱۳۲ یادداشت تطبیقی (۳-۱۱۳)
- ۱۳۳ اصناف دیگر منفصل غیر حقیقی (۱۱۴)
- ۱۳۴ احالۀ متصل‌ها به حملی‌ها (۱۱۵)
- ۱۳۴ یادداشت توضیحی-انتقادی (۱-۱۱۵)
- ۱۳۷ فصل نهم: ترجمه از زبان طبیعی به زبان صوری
- ۱۴۰ ترجمه به زبان صوری در حملی‌ها (۱۱۶)
- ۱۴۱ یادداشت تکمیلی (۱-۱۱۶)
- ۱۴۲ ترجمه به زبان صوری در شرطی‌ها (۱۱۷)
- ۱۴۳ یادداشت تطبیقی (۱-۱۱۷)
- ۱۴۴ یادداشت توضیحی (۲-۱۱۷)
- ۱۴۵ فصل دهم: آشکارسازی قیود پنهان گزاره‌ها
- ۱۴۶ نمونه‌هایی از قیود پنهان گزاره‌ها (۱۱۸)
- ۱۴۷ یادداشت توضیحی (۱-۱۱۸)
- ۱۴۷ یادداشت تطبیقی (۲-۱۱۸)

نهج چهارم: موجّهات

- ۱۵۱ فصل یکم: مواد گزاره‌ها
- ۱۵۲ وجوب، امکان، و امتناع (۱۱۹)
- ۱۵۲ «آنچه مانند محمول است» یعنی چه؟ (۱-۱۱۹)
- ۱۵۳ یادداشت توضیحی (۱-۱-۱۱۹)
- ۱۵۴ یادداشت تکمیلی (۲-۱-۱۱۹)

- ۱۱۹-۲) چرا فقط نسبت محمول به موضوع؟ ۱۵۶
- ۱۱۹-۲-۱) یادداشت تکمیلی ۱۵۷
- ۱۱۹-۳) فرق ماده و جهت ۱۵۷
- ۱۱۹-۳-۱) یادداشت تطبیقی ۱۵۹
- ۱۱۹-۳-۲) یادداشت تکمیلی ۱۵۹

فصل دوم: جهات گزاره‌ها ۱۶۱

- ۱۲۰) گزاره مطلق، گزاره موجه ۱۶۴
- ۱۲۰-۱) تقابل مطلق و موجه: تقابل عدم و ملکه ۱۶۴
- ۱۲۰-۱-۱) یادداشت انتقادی ۱۶۵
- ۱۲۰-۲) تعریف گزاره مطلق ۱۶۵
- ۱۲۰-۲-۱) یادداشت توضیحی ۱۶۷
- ۱۲۰-۲-۲) یادداشت انتقادی ۱۶۷
- ۱۲۰-۳) تعریف گزاره موجه ۱۶۸
- ۱۲۰-۳-۱) یادداشت انتقادی ۱۶۹
- ۱۲۱) اقسام ضرورت ۱۷۰
- ۱۲۱-۱) یادداشت توضیحی-انتقادی ۱۷۵
- ۱۲۱-۲) یادداشت تکمیلی-انتقادی ۱۷۵
- ۱۲۲) نسبت ضرورت مطلق و ضرورت ذاتی ۱۷۷
- ۱۲۳) اصناف مطلق غیر ضروری ۱۷۹
- ۱۲۳-۱) یادداشت تاریخی ۱۸۱
- ۱۲۳-۲) یادداشت تکمیلی ۱۸۳
- ۱۲۴) رابطه دوام و ضرورت ۱۸۵
- ۱۲۴-۱) یادداشت تکمیلی ۱۸۶
- ۱۲۵) رابطه کلیت و ضرورت ۱۸۷
- ۱۲۵-۱) یادداشت تکمیلی ۱۸۸
- ۱۲۶) یادآوری دو اصطلاح: مطلق و وجودی ۱۸۹

فصل سوم: معانی امکان ۱۹۱

۱۹۳	امکان عام
۱۹۶	امکان خاص
۱۹۸	امکان اخص
۲۰۲	۱-۱۲۹ یادداشت توضیحی
۲۰۴	۲-۱۲۹ یادداشت تکمیلی
۲۰۵	۱۳۰ امکان استقبالی
۲۰۶	۱-۱۳۰ یادداشت تکمیلی

فصل چهارم: چند اصل مهم در باب جهات

۲۱۳	۱۳۱ ارتباط وجود و امکان، و وجوب و امکان
۲۱۶	۱۳۲ ارتباط دوام و ضرورت
۲۱۶	۱۳۳ ارتباط سلب و جهت

فصل پنجم: تحلیل گزاره موجب کلی وجهی

۲۲۴	۱۳۴ موجب کلی مطلق عام
۲۲۹	۱-۱۳۴ یادداشت انتقادی
۲۲۹	۲-۱۳۴ یادداشت تطبیقی
۲۳۱	۳-۱۳۴ یادداشت تکمیلی
۲۳۴	۱۳۵ تقابل مفهومی مطلق و وجه
۲۳۵	۱۳۶ موجب کلی ضروری ذاتی
۲۳۵	۱۳۷ موجب کلی دائم نا ضروری
۲۳۶	۱۳۸ موجب کلی وجودی نادائم
۲۳۹	۱۳۹ موجب کلی ممکن عام، خاص، و اخص
۲۳۹	۱۴۰ قضیه خارجی و جهت سور
۲۴۲	۱-۱۴۰ یادداشت توضیحی
۲۴۴	۲-۱۴۰ یادداشت انتقادی
۲۴۵	۳-۱۴۰ یادداشت تاریخی

فصل ششم: تحلیل گزاره سالب کلی وجهی ۲۴۷

۲۴۹ (۱۴۱) سالب کلی مطلق عام و مطلق عرفی

۲۵۳ (۱-۱۴۱) یادداشت تکمیلی

۲۵۴ (۲-۱۴۱) یادداشت انتقادی

۲۵۵ (۱۴۲) سالب کلی ضروری ذاتی و ممکن

فصل هفتم: تحلیل گزاره‌های جزئی وجهی ۲۶۱

۲۶۲ (۱۴۳) عقدالوضع و عقدالحمل در گزاره‌های جزئی

۲۶۵ (۱۴۴) موجب جزئی مطلق عام

۲۶۵ (۱-۱۴۴) یادداشت انتقادی

۲۶۶ (۱۴۵) سالب جزئی مطلق عام

۲۶۶ (۱۴۶) موجب جزئی ضروری و سازگاری آن با موجب جزئی ناضروری

فصل هشتم: نسبت گزاره‌های خارجی و حقیقی ۲۶۹

۲۷۰ (۱۴۷) تفاوت مطلق حقیقی و مطلق خارجی

۲۷۱ (۱۴۸) تفاوت ممکن حقیقی و ممکن خارجی

۲۷۲ (۱۴۹) مثال دیگر برای تفاوت‌های یادشده، و بیان تفاوت ضروری خارجی و حقیقی

۲۷۳ (۱-۱۴۹) یادداشت تکمیلی

فصل نهم: لزوم و تلازم میان موجهات ۲۷۵

۲۷۷ (۱۵۰) تلازم در طبقه وجوب

۲۷۸ (۱۵۱) تلازم در طبقه امتناع

۲۷۹ (۱۵۲) تلازم در نقیض‌های طبقه وجوب و امتناع

۲۸۰ (۱۵۳) اشاره‌ای به تفاوت لزوم و تلازم

۲۸۰ (۱۵۴) لزوم و تلازم در طبقه امکان خاص

فصل دهم: پندار و زنهار ۲۸۳

۲۸۵ (۱۵۵) پندار

- ۲۸۵ (۱۵۶) زنهار
- ۲۸۶ (۱۵۷) پنداری دیگر، و زنهار دیگر
- ۲۸۷ خاتمه نهج چهارم: برشمارش موجهات

نهج پنجم: تناقض و عکس

- ۲۹۱ فصل یکم: تعریف تناقض و شروط آن
- ۲۹۴ (۱۵۸) تعریف تناقض
- ۲۹۶ (۱۵۹) امکان استقبالی و ارزش سوم
- ۲۹۷ (۱۵۹-۱) یادداشت تاریخی
- ۳۰۰ (۱۶۰) تقابل سلب و ایجاب و وحدت‌های هشت‌گانه
- ۳۰۴ (۱۶۰-۱) یادداشت تکمیلی
- ۳۰۶ (۱۶۱) اختلاف در کمیت و جهت
- ۳۰۸ (۱۶۲) مربع تقابل
- ۳۰۹ (۱۶۲-۱) یادداشت تکمیلی

- ۳۱۳ فصل دوم: تناقض در مطلقات عام و خاص و اخص
- ۳۱۸ (۱۶۳) نقد فهم عرفی درباره نقیض مطلق عام
- ۳۱۹ (۱۶۴) رأی صائب در نقیض مطلق عام
- ۳۲۴ (۱۶۵) نقیض مطلق خاص و اخص
- ۳۳۳ (۱۶۶) سلب اطلاق و اطلاق سلب
- ۳۳۵ (۱۶۷) ساختن نقیض هم‌جنس برای مطلق عام: شگرد نخست
- ۳۳۹ (۱۶۸) امکان کاربست شگرد نخست در مطلق خاص
- ۳۴۲ (۱۶۹) ساختن نقیض هم‌جنس برای گزاره مطلق: شگرد دوم

- ۳۴۵ فصل سوم: تناقض در موجهات دیگر
- ۳۴۷ (۱۷۰) نقیض دائم مطلق و دائم غیرضروری
- ۳۴۹ (۱۷۱) نقیض ضروری

۱۷۲) نقیض ممکن عام ۳۵۰

۱۷۳) نقیض ممکن خاص ۳۵۰

۱۷۳-۱) یادداشت توضیحی ۳۵۳

فصل چهارم: عکس مستوی در مطلقات ۳۵۵

۱۷۴) تعریف عکس مستوی ۳۵۸

۱۷۵) عکس ناپذیری سالب کلی مطلق ۳۶۰

۱۷۶) دلیل ارسطو بر عکس پذیری سالب کلی مطلق و بحثی درباره دلیل افتراض ۳۶۲

۱۷۷) نقد دلیل ارسطو بر عکس پذیری سالب کلی مطلق ۳۷۱

۱۷۷-۱) یادداشت تاریخی ۳۷۳

۱۷۸) عکس پذیری سالب کلی مطلق در مطلق عرفی و مطلق خارجی ۳۷۴

۱۷۹) نقد دلیل تنوعراستوس و انودموس بر عکس پذیری سالب کلی مطلق ۳۸۳

۱۷۹-۱) یادداشت انتقادی ۳۸۸

۱۷۹-۲) یادداشت تاریخی ۳۹۰

۱۸۰) عکس موجب های کلی و جزئی در مطلق عام ۳۹۲

۱۸۰-۱) یادداشت تکمیلی-انتقادی ۳۹۴

۱۸۱) عکس موجب های کلی و جزئی در مطلق عرفی و خارجی ۳۹۵

۱۸۲) عکس ناپذیری سالب جزئی ۴۰۰

۱۸۲-۱) یادداشت تاریخی ۴۰۱

فصل پنجم: عکس مستوی در گزاره های ضروری ۴۰۳

۱۸۳) عکس سالب کلی ضروری ۴۰۴

۱۸۴) عکس موجب کلی و جزئی ضروری ۴۰۷

۱۸۵) عکس ناپذیری سالب جزئی ضروری ۴۱۱

فصل ششم: عکس مستوی در گزاره های ممکن ۴۱۳

۱۸۶) عکس ناپذیری سالب های ممکن ۴۱۵

۱۸۶-۱) یادداشت توضیحی ۴۱۶

- ۱۸۷) عکس موجب‌های ممکن ۴۱۶
- ۱۸۸) دفع دخل مقدر ۴۱۹
- ۱۸۸-۱) یادداشت تکمیلی ۴۲۰

نهیج ششم: تحلیل معرفت‌شناختی گزاره

- فصل یکم: اصناف گزاره از نظر ماده و محتوا ۴۲۵
- ۱۸۹) تفکیک صورت از ماده، و ساختار از محتوا ۴۳۶
- ۱۸۹-۱) یادداشت تکمیلی ۴۳۸
- ۱۹۰) دسته‌بندی گزاره‌ها با نظر به محتوا ۴۴۱
- ۱۹۰-۱) یادداشت تکمیلی ۴۴۲
- ۱۹۱) اولیات ۴۴۸
- ۱۹۲) مشاهدات ۴۴۸
- ۱۹۲-۱) یادداشت تکمیلی ۴۴۹
- ۱۹۳) مجربات ۴۵۱
- ۱۹۳-۱) یادداشت انتقادی ۴۵۲
- ۱۹۴) حدسیات ۴۵۵
- ۱۹۴-۱) یادداشت انتقادی ۴۵۷
- ۱۹۳-۲) یادداشت تکمیلی ۴۵۸
- ۱۹۵) متواترات ۴۵۹
- ۱۹۶) فطریات ۴۶۰
- ۱۹۷) مشهورات ۴۶۰
- ۱۹۸) وهمیات ۴۶۴
- ۱۹۸-۱) یادداشت تکمیلی ۴۶۸
- ۱۹۹) مأخوذات ۴۷۰
- ۲۰۰) مظلونات ۴۷۲
- ۲۰۱) مشبهات ۴۷۵
- ۲۰۲) مخیلات ۴۷۷

فصل دوم: وضع و تسلیم به معنای عام ۴۷۹

نسبت وضع و تسلیم ۴۷۹ (۲۰۳)

نمایه‌ها

مقدمه ۴۸۵

نمایه اعلام ۴۸۷

نمایه موضوعی ۴۹۱

منابع و مآخذ ۴۹۹

انتشارات حکمت اسلامی وابسته به مجمع عالی حکمت اسلامی براساس ماده چهارده اساسنامه مجمع عالی در راستای نشر کتاب و تدوین متون آموزشی، از اسفند ۱۳۹۲ فعالیت خود را آغاز نمود.

احیای تراث حکمی، تدوین و نشر آثار فاخر و تأثیرگذار در گسترش و تبیین حوزه حکمت اسلامی، در راستای تقویت مبانی اعتقادی و دینی در اولویت برنامه‌های انتشارات حکمت اسلامی قرار دارد.

مجمع عالی حکمت اسلامی با هدایت مقام معظم رهبری و پیگیری جمعی از اساتید و فضلاء علوم عقلی و تحت اشراف و نظارت عالی حضرات آیات عظام جوادی آملی، سبحانی و مصباح‌یزدی «دامت برکاتهم» فعالیت خود را آغاز نمود.

این مجموعه با حضور اساتید سطوح عالی حوزه و دانشگاه، ظرفیت کم‌نظیری برای تعمیق و گسترش بنیان‌های معرفتی جهان اسلام و ایجاد زمینه‌های لازم برای تولید علوم انسانی مورد نیاز تمدن اسلامی دارد که بحمدالله گام‌های برداشته شده در چند سال گذشته در خصوص راه‌اندازی گروه‌های علمی تخصصی، برگزاری کرسی‌های نظریه‌پردازی، نشست‌های علمی و دوره‌های آموزشی، راه‌اندازی کتابخانه تخصصی علوم عقلی، نگهداشت اساطین حکمت اسلامی، معرفی فلاسفه شیعه، راه‌اندازی شعب استانی، ارائه خدمات علمی، آموزشی و مشاوره‌ای و... با استقبال علاقه‌مندان به حوزه حکمت اسلامی مواجه شده است.

اثر پیش‌رو با عنوان *تحلیل منطقی گزاره* در راستای بررسی دقیق یکی از آثار مهم و ماندگار فلسفی ابن‌سینا (*منطق اشارات*) به سفارش مجمع عالی حکمت اسلامی، توسط دکتر مهدی عظیمی و تحت نظارت حضرت آیت‌الله غلامرضا فیاضی به پایان رسید، که انتشارات حکمت اسلامی جهت استفاده علاقه‌مندان حوزه حکمت اسلامی به زیور طبع آراست. کتاب حاضر به تحریر و تحلیل شروح دو اندیشمند و منطق‌دان بزرگ جهان اسلام یعنی فخر رازی و خواجه نصیرالدین طوسی بر نهج‌های سوم تا ششم *منطق اشارات* می‌پردازد که درون‌مایه این چهار نهج بررسی صورت و ماده گزاره‌هاست.

انتشارات حکمت اسلامی ضمن ارج‌نهادن به خدمات علمی اساتید، کارشناسان و نخبگان جامعه اسلامی که دغدغه تقویت مبانی و بنیان‌های دینی جامعه را دارند، از تضارب علمی و فکری که توأم با متانت، عقلانیت و ادب اسلامی باشد، استقبال می‌نماید.

لازم می‌دانیم از همکاری همه عزیزانی که در آماده‌سازی و نشر این اثر، همت نموده‌اند، به‌ویژه آیت‌الله غلامرضا فیاضی و حجت‌الاسلام والمسلمین عسکری سلیمانی امیری که نظارت علمی این اثر را برعهده داشتند، اعضای شورای معاونان و شورای کتاب مجمع عالی حکمت اسلامی؛ حجج اسلام والمسلمین آقایان حمید پارسانیا، عزالدین رضائزاد، علی عباسی و حسن معلمی و نیز از آقایان مرتضی محمدی‌استانی، حسن محسنی، حسین وکیلی و عباس پریمی که در پیگیری امور مربوط به آماده‌سازی، صفحه‌آرایی، نمایه‌سازی، نشر و بازاریابی کتاب حاضر نقش داشته‌اند، تقدیر و تشکر می‌شود.

امید است با الطاف خداوند متعال و توجهات اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام، انتشارات حکمت اسلامی با نشر آثار علمی فاخر و ارزشمند، بتواند در راستای گسترش حکمت اسلامی برخاسته از مبانی اعتقادی اسلامی، گام بردارد. بسیار مفتخر خواهیم بود تا از دیدگاه‌ها و نقطه نظرات اساتید و علاقه‌مندان به حوزه حکمت اسلامی نیز بهره‌مند شویم.

ان‌شاءالله

مقدمه

جلد نخست شرح منطق اشارات، که دربرگیرنده نهج‌های یکم و دوم است، با عنوان ماهیت منطق و منطق ماهیت، در زمستان ۱۳۹۳ روانه بازار نشر شد. اینک، به خواست و یاری خداوند، جلد دوم آن، که مشتمل بر نهج‌های سوم تا ششم است، با عنوان تحلیل منطقی گزاره در دسترس منطق‌پژوهان و منطق‌دوستان قرار می‌گیرد.

ابن‌سینا در نهج‌های سوم تا ششم منطق اشارات به تعریف، تقسیم، و تحلیل اصناف گوناگون گزاره می‌پردازد. از همین روی این جلد را تحلیل منطقی گزاره نام نهاده‌ام. تحلیل منطقی ابن‌سینا از گزاره را، آنگونه که طوسی می‌گوید، می‌توان به دو بخش اصلی تقسیم کرد:

(۱) تحلیل صوری و ساختاری،

(۲) تحلیل مادی و محتوایی.

برای فهم دقیق این تمایز، نخست باید مرز ماده و صورت را به‌خوبی بازشناخت. در متافیزیک، به قوه و فعلیت جوهری، به‌ترتیب، ماده و صورت می‌گویند؛ ولی در منطق ماده و صورت به چه معناست؟ این پرسشی است که نه در متن اشارات پاسخ روشنی می‌یابد و نه در شروح و تعالیق آن. برای اینکه مفهوم صورت منطقی روشن شود، بگذارید نخست فهرستی از گزاره‌ها را بررسی کنیم.

هر انسانی میرا است.

هیچ انسانی جاودانه نیست

برخی از انسان‌ها فیلسوف‌اند.

برخی از انسان‌ها فیلسوف نیستند.

اگر انسان فیلسوف باشد، آنگاه انسان اندیشنده است.

یا انسان فیلسوف است یا انسان ظاهرین است.

اگر اجزای هر یک از این گزاره‌ها را حذف کنیم و به جای آنها حروفی را بگذاریم، آنچه

بر جای می‌ماند صورت است.

هر الف ب است.

هیچ الف ب نیست.

برخی الف‌ها ب‌اند.

برخی الف‌ها ب نیستند.

اگر ج، آنگاه د.

یا ج یا د.

اما آنچه بر جای مانده چیست که به آن صورت می‌گویند؟ پاسخ روشن و دقیق این

است: متغیرها^۱ و ثابت‌ها.^۲ در صورت‌های گزاره‌ای بالا، دو گونه متغیر می‌توان دید:

متغیرهای حذّی که با متغیرنشانه‌های^۳ «الف» و «ب» نشان داده شده‌اند، و متغیرهای

گزاره‌ای که با متغیرنشانه‌های «ج» و «د» نمایش داده شده‌اند.^۴ اگر این متغیرها را حذف

کنیم، آنچه بر جای می‌ماند ثوابت منطقی است. چهار ثابت منطقی نخست، یعنی:

هر است،

هیچ نیست،

برخی است،

1. variables

2. constants

3. variable-sign

۴. البته در نوشته‌های منطق دوره اسلامی، گزاره‌های شرطی و فصلی را هم، به سان گزاره‌های حملی، با متغیرهای

حذّی صورت‌بندی می‌کنند و تمایزی میان این دو دسته از متغیرها نمی‌گذارند. مثلاً گفته می‌شود: «اگر الف ب

باشد، آنگاه ج د است» و «یا الف ب است یا ج د است».

برخی... نیست،

که در سده‌های میانه با چهار حرف A, E, I و O نمادگذاری شده‌اند، محور نظریهٔ قیاس و منطق ارسطویی‌اند. و دو ثابت منطقی دیگر، یعنی:

اگر... آنگاه...،

یا... یا...،

همراه با

... و ...

محور منطق رواقی‌اند... نخستین دستگاه منطق گزاره‌ها. از همین روی، راقم این سطور بر آن است که نظریهٔ استنتاج در منطق ابن‌سینا آمیزه‌ای ارسطویی-رواقی است.^۱

باری، تحلیل صوری گزاره یعنی تعریف دقیق هر یک از ثوابت یادشده، تقسیم هر یک از آنها به اقسام مربوط، سامان‌دادن قواعد ساخت برای آنها، و کشف روابط منطقی و استنتاجی حاکم بر آنها.

اما تحلیل مادی چیست؟ ماده را می‌توان محتوای گزاره‌ای^۲ دانست، یعنی همان چیزی که متعلق باور و صدق است. ابن‌سینا خود فصلی را که در آن به تحلیل مادی گزاره‌ها می‌پردازد چنین عنوان داده است: «إشارة إلى قضايا من جهة ما يُصَدَّقُ بها»، یعنی «اشارتی به گزاره‌ها از آن‌روی که مورد تصدیق واقع می‌شوند». «تصدیق» (به‌ویژه «تصدیق جازم») را امروزه در معرفت‌شناسی، باور^۳ می‌نامند. بنابراین، ابن‌سینا در این فصل به بررسی گزاره‌ها از آن‌روی که متعلق باورند می‌پردازد. البته هنگامی که به مطالعهٔ درون‌مایهٔ این فصل می‌پردازیم، می‌بینیم که وی اصناف گزاره‌ها را نه تنها از جهت باور، بلکه از حیث صدق^۴ و توجیه^۵، و حتی از نظر منابع توجیه (که بر اساس متن وی، عبارت‌اند از:

۱. تفصیل را، بنگرید به: عظیمی، «نظریهٔ استنتاج در منطق ابن‌سینا: آمیزه‌ای ارسطویی-رواقی با خطایی بطلیموسی».

حکمت سینوی، ۱۹ (۵۳)، ص ۵-۲۵، ۱۳۹۴.

2. propositional content
3. belief
4. truth
5. justification

شهود عقلی،^۱ ادراک حسی،^۲ درون‌نگری،^۳ و گواهی^۴ نیز بررسی می‌کند. او در این بررسی طیفی از گزاره‌ها را به دست می‌دهد که در یک سر آن اولیات قرار دارند. گزاره‌های صادق خودموجهی^۵ که باور به آنها تنها بر خرد ناب مبتنی است؛ و در سر دیگر آن مخیلات قرار دارند، که حتی متعلق باور نیستند، چه رسد به اینکه صدق و توجیه داشته باشند. بنابراین می‌توان گفت که این‌سینا در مقام تحلیل مادی گزاره، در واقع، به تحلیل معرفت‌شناختی گزاره، بر پایه تعریف افلاطونی معرفت (باور صادق موجه)، می‌پردازد. و از اینجا دانسته می‌شود که منطق این‌سینا آمیزه‌ای از منطق و معرفت‌شناسی است.

باری، جلد دوم شرح منطق اشارات نیز ساختاری همانند جلد نخست دارد؛ با این تفاوت که از میان شروح اشارات، تنها به تحریر شرح خواجه نصیر بسنده کرده‌ام، و شرح فخر رازی را تنها در جاهایی که طوسی از آن یاد کرده، یا آوردن‌اش اهمیت داشته، به تحریر درآورده‌ام. دلایل این کار را پیش‌تر در مقدمه جلد نخست ذکر کرده‌ام و در اینجا از تکرارش پرهیز می‌کنم.

در این جلد نیز، همانند جلد پیشین، متن اعراب‌گذاری‌شده هر یک از فصول منطق اشارات را همراه با برگردانی دقیق آورده‌ام. متن عربی و برگردان پارسی را به منظور آسان‌سازی کار مقایسه، شماره‌بندی، و سپس بدنه اصلی هر فصل را بر پایه همین شماره‌ها بخش‌بندی کرده، و تحریر شرح طوسی (و گاه، شرح رازی)، و همچنین یادداشت‌های خود را در شماره‌های فرعی گنجانده‌ام. این کار از یک سو ارجاع را آسان می‌سازد و از سوی دیگر خواننده بر پایه آن می‌تواند دریافت که هر بخش از فصل هم‌خوان با کدام پاره از متن است.

در بسیاری از فصل‌ها پس از تحریر شرح طوسی، یادداشت‌هایی را افزوده‌ام که در پنج دسته جای می‌گیرند: (۱) یادداشت‌های توضیحی، که در آنها پاره‌ای از نکته‌های

-
1. rational intuition
 2. perception
 3. introspection
 4. testimony
 5. self-justified

ضروری را با تفصیل بیش‌تری توضیح داده‌ام؛ (۲) یادداشت‌های تکمیلی، که در آنها برخی از کاستی‌های شرح را جبران کرده و نکته‌هایی را که از دید شارح پوشیده مانده‌اند افزوده‌ام؛ (۳) یادداشت‌های تاریخی، که در آنها به پیشینه و پسینه برخی از دیدگاه‌های منطقی و دگردیسی تاریخی آنها اشاره کرده‌ام؛ (۴) یادداشت‌های تطبیقی، که در آنها به مقایسه و تطبیق میان آرای طوسی و رازی، یا منطق سینوی و جدید پرداخته‌ام؛ (۵) یادداشت‌های انتقادی، که در آنها پاره‌هایی از متن، و یا بخش‌هایی از شرح را به نقد کشیده‌ام. نیز، اگرچه دغدغه ویراست متن نداشته‌ام، در جاهایی که خطای عبارت برایم محرز شده است، تصحیح‌اش را فرونگذاشته‌ام.

در پایان، بر خود بایسته می‌دانم که از اولیای مجمع عالی حکمت اسلامی، به‌ویژه استاد گرانقدر حضرت آیت‌الله غلامرضا فیاضی، حجت‌الاسلام دکتر علی عباسی، جناب آقای محمدباقر خراسانی، جناب آقای مرتضی محمدی استانی و همه عزیزانی که در چاپ و نشر این اثر نقش داشته‌اند سپاس بگزارم.

بیشتر این کتاب را در مدت اقامت تابستانه در مشهد مقدس رضوی به نگارش درآوردم؛ و در این مدت، خانواده پدری خود و خانواده پدری همسر از هیچ‌گونه آسایشی برای نگارش آن دریغ نورزیدند. نسبت به یکایک آنان، به‌ویژه همسر گرامی‌ام، به‌جان منت‌پذیرم و حق‌گزارم. نیز سپاسگزار خوانندگانی خواهم بود که نقدها و نظرهای خود را از طریق رایانامه برایم بفرستند.

هم دعا از تو، اجابت هم ز تو	ایمنی از تو، مهابت هم ز تو
گر خطا گفتیم اصلاح‌اش تو کن	مصحلی تو، ای تو سلطان سخن
کیمیای داری که تبدیل‌اش کنی	گر که جوی خون بود نیل‌اش کنی
این چنین میناگری‌ها کار توست	این چنین اکسیرها اسرار توست

مهدی عظیمی

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

mahdiazimi@ut.ac.ir